

АБДУРАҲМОН ИБН ХАЛДУН ИЖТИМОЙ ҚАРАШЛАРИ ВА КОНФУЦИЙ ИЖТИМОЙ ҚАРАШЛАРИНИНГ УМУМИЙ ВА ФАРҚЛИ ХУСУСИЯТЛАРИ

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2023-21-583-590>

Сулаймонов Жасур Бахтиёрович

ТошДШУ Шарқ фалсафаси ва маданияти кафедраси катта ўқитувчиси
nihatchetin@gmail.com

Аннотация. Мазкур мақолада ислом тафаккурининг йирик вакили Абдураҳмон ибн Халдуннинг ижтимоий қарашлари ҳамда Хитой фалсафий тафаккурининг йирик вакили Конфуцийнинг ижтимоий қарашлари қиёсий таҳлили муҳокама қилинган. “Асабийя” категорияси Халдуннинг ижтимоий фалсафий қарашларида муҳим аҳамиятга эга. Конфуций қарашларида жамиятни ислоҳ қилиш таклифлари берилган.

Калим сўзлар: Ибн Халдун, “Муқаддима”, ёввойилик, таваҳхуш, ибтидоийлик, бадавия, тамаддун, хадаро, “асабийя”, Конфуций ахлоқий ва ижтимоий-сиёсий қарашлар, анъанавий конфуцийчилик, Жэнь – “инсоний ибтидо”, “инсонларга бўлган муҳаббат”, “шафқат”, “инсонпарварлик”, И – “ҳақиқат”, “адолат”, Ли – “анъана”, “урф-одат”, “удум”, Синь – самимийлик, эзгу фикр, эркинлик ва виждонлилик

Abstract. This article discusses the comparative analysis of the social views of Abdurrahman ibn Khaldun, a great representative of Islamic thought, and the social views of Confucius, a great representative of Chinese philosophical thought. The category "Asabiyya" is important in Khaldun's social philosophical views. Suggestions for reforming society are given in Confucian views.

Keywords: Ibn Khaldun, "Introduction", wildness, tawahhush, primitiveness, Bedouinism, civilization, Hadaro, "asabiyya", Confucian ethical and socio-political views, traditional Confucianism, Jen - "human primitiveness", "love for people", "compassion", "humanity", I - "truth", "justice", Li - "tradition", "custom", "custom", Sin - sincerity, good opinion, freedom and conscientiousness

КИРИШ

Ибн Халдун ислом дунёсининг илмий ва ғоявий тарихида энг Таниқли шахслардан биридир. Бу шуҳрат, машҳурликни биринчи навбатда унинг китоби олиб келди. Бу китоб Шарқ ва ғарбнинг фикр осмонида бир ёрқин юлдуз мисоли чарақлади. Бу китоб орқали Ибн Халдун бир янги йўл очдики, биринчи даражали файласуф-муаррих ва социология асосчиси деган унвонга

сазovor бўлди¹. Иккинчи унвонни гарчи баъзи изоҳлар билан қабул қилиш лозим бўлса ҳам.

Ибн Халдун ўтган воқеаларни баҳолашнинг оқилона критерийларини кўрсатиш учун, унча ишонч туғдирмайдиган бир неча тарихий ривоятларни келтириб, муаррихнинг ростгўйлиги ва холислиги масаласини кўтаришдан аввал, бундай ривоятлардан фойдаланиш нималарга олиб келишини таъкидламоқчи бўлади.

Хитойдаги тартибсизлик, сиёсий беқарорлик ва бошбошдоқликни тугатиш учун Конфуций ўзига хос чора-тадбирларни таклиф қилди. Юқоридаги муаммоларни ҳал қилиш учун Конфуций сиёсий ва маънавий таълимотлардан ташқари соф ахлоқий тизимни илгари сурди. Конфуцийнинг фикрича, бунинг учун инсонларни тарбиялаб, уларни ахлоқий норма ларга риоя қилишга чақириш керак, шундан сўнг давлатнинг ўзи мувозанатга келади. Муаммоларни ҳал қилишда фақат сиёсат ва иқтисодиётга эмас, балки инсоннинг рухий-маънавий ҳолатига таяниб иш кўриш керак. Шу таҳлитда, Конфуций давлат аҳамиятига молик муаммоларни инсон омили кесимида ҳал этишга даъват қилади. Конфуций моддий ва руҳлар дунесини, Само билан мулоқотни тан олган ҳолда, кундалик ҳаётда оддий ахлоқий нормалар ва қоидаларга риоя этишни таклиф қилди. Бу ахлоқий нормалар, қоидалар, маросимлар муқаддас ҳодиса ҳисобланар эди.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Ибн Халдун инсон ибтидосининг ҳайвонот олами ичида булган вақтини ёввойилик (таваххуш) деб аташган. Инсон табиат кўйнида фаолият юритар экан, кичик жамиятларга (ижтимо) уюшиб яшай бошлашди. Ижтимо бу жамият, у ўз тараққиёти даврида икки босқични ибтидоийликни (бадавия) ва тамаддун (хадаро) босқичларини босиб ўтади². Яъни, Ибн Халдун жамиятни икки турга бўлади: маданий бўлмаган (яъни ёввойи) жамият ва маданий (яъни шаҳар) жамияти. Унинг фикрича, инсон табиатига кўра жамият ичига яшашга мажбурдир. Шунингдек, Ибн Халдун жамият шаклланиши ва яшашида диний алоқаларнинг мавқеини пасайтиради.

Ибн Халдун фикрича, ижтимоий тартиб-интизомни тиклаш ва жамиятни идора этиш табиий ҳодисадир. Бу ҳодисага ҳеч қачон пайғамбарликнинг барҳақлигини исботлаш далили деб муносабатда бўлишга йўл қўймаслик керак. Сабаби, инсонларнинг жамоа бўлиб яшаши, пайғамбарсиз ҳам мавжуд булиши мумкин, бундай жамиятлар пайдо бўлган ва бўлмоқда.

Ибтидоийлик ва тамаддун инсоният жамиятининг сифат жихатдан фарқли бўлган икки босқичдир. Бу икки босқич ҳудудий жихатдан бир-бирига яқин жойда ҳам мавжуд бўлиши мумкин. Масалан: Арабистон ярим оролидаги кўчманчи қабилалари ва Меспотамия қадимий тамаддуни.

¹ Ҳотамий Сайид Муҳаммад. Ислом тафаккур тарихи. Т.: “Минҳож”, 2003 й., 241-бет

² Игнатенко А. А. Ибн Халдун о природе государства// Народы Азии и Африки, 1984 г. №1. с. 94

Ибн Халдун жамият ҳақида фундаментал фикрларини давом эттиради. Мутафаккирнинг фикрича, таассуб жамият ҳаётининг асоси, яъни пойдеворидир³. “Таассуб”, “асабийя” атамалари араб тилидан келиб чиққан. “Таассуб” сўзи, “таассаба” V боб феълнинг масдар шаклидан бўлиб, таржимаси «Ватан, миллатга бўлган оташин муҳаббат, фанатизм» демакдир.

Ибн Халдун «асабийя» атамасини куйидаги маъноларда қўллайди:

1. Қон -қариндошлик алоқаси .
2. Қон-қариндошлик муносабатлари орқали боғлиқ бўлган одамлар гуруҳи.
3. Қон-қариндошлик асосида шаклланган бирдамлик ҳиссиёти⁴. Ибн Халдун ижтимоий ҳаёт тартибнинг бўртиб турувчи ўзак омили таассуб деб билади. Энди «асабийя», яъни «таассуб» тушунчасининг моҳиятини ва жамият ҳаётидаги ўрнини ўрганиб чиқамиз.

Жамият ибтидоийликдан тамаддунга ўтар экан, шу билан бир вақтда, бу жараён ибтидоий демократия ва тенгсизлик муносабатларидан бўйсуниб, бошқариш муносабатларига ўтишини ҳам ўзида ифода этади. Ибтидоийлик босқичида одамларни боғлаб турадиган муносабатларни Ибн Халдун «асабийя» деб номлаган⁵. Бу тушунча қабила, уруғ ва уларнинг бирлашмаларини ўзида ифода этади. Бошқа жихатдан, «асабийя» одамлар ўртасидаги қон -қариндошчилик муносабатлари асосида шаклландиган алоқадир. Бу фақат бир қабила ёки уруғни бирлаштирадиган «қон садоси» эмас. Одамларнинг бирлашмалари уруғни, қариндошчиликни англашга олиб келади. Бу бирлашма, иттифоқлар турли хил шаклларни ўзида ифода этиши мумкин: Хилф (бир қанча уруғ ва қабилаларнинг иттифоқи), истисно (натурализация яъни бегоналарни қабилага қабул қилиш), рикқ (қулчилик, тўғрироғи чет элликларга ҳомийлик) “вила” ёки “вилая” (бутун бир уруғ ёки қабилага ҳомийлик)⁶. Шундай қилиб, “асабийя” қон-қариндошлик, иттифоқ алоқа бирлигидир. У яъни, “асабийя” типидagi гуруҳлар ичидаги бошқарув оқсоқоллар томонидан бошқарилар эди. Оқсоқоллар ҳокимияти жамоа олдидаги ҳурматга асосланади. Жамоа мудофааси ёш ва кучли гуруҳ томонидан ташкил қилинади. Нисбий тенглик муносабати ҳомийлик остидагилар, қулар ва иттифоқчиларга ҳам тадбиқ этилади⁷. Расман улар “асабийя”нинг тенг ҳуқуқли қисмини ташкил этарди, лекин амалда уларнинг қабила ичида ҳуқуқлари чекланган эди. Қабилага қабул қилинган (мулсақ) қабила йўлбошчиси бўлиши мумкин эмас эди, чунки қабила оқсоқоллиги “нисаб” оқсуяк оилалар ичидаги ворисликка қараб белгиланар эди. Асабия

³ Ҳотамий Сайид Муҳаммад. Ислом тафаккур тарихи. Т.: “Минҳож”, 2003 й., 250-бет

⁴ Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока: Ибн Халдун «Введения». М., 1965 г., с. 570

⁵ Ибн Халдун. Ал-Муқаддима. Ал-Қоҳира: Дор ал-китаб Ал-Мисрий ва ал-Лубнаний, 1999 м., 45-бет

⁶ Игнатенко А. А. Ибн Халдун о природе государства// Народы Азии и Африки, 1984 г. №1., с. 95

⁷ Ўша асар, 95-бет

муносабатлари нисбатан тенгликка асосланганлиги учун, у нотенг муносабатларга айланиши мумкин эди. “Муқаддима” муаллифи ҳамма аъзоларининг тенглигига асосланган “асабия” гуруҳларининг бирлиги ва бошлиқнинг шахсий сифатларига асосланган бошқарувнинг зарурияти ўртасидаги диалектик боғлиқликка уруғ бериб утади. Ибн Халдун жамоадаги йўлбошчини “матбу”, яъни “зўрликсиз бошқарувчи киши” деб атайди⁸. Ўзини бошқарув эса тенгсизликка асосланади, чунки раҳбарлик қилиш мажбурлашни талаб қилади. Уруғ ўртасидаги алоқалар кучли бўлсада, секинлик билан “раҳбарлик-эргашиш” муносабати “ҳукмронлик-тобелик” муносабатига айланади. Лекин нима учун уруғ, раҳбариятнинг нисбий танглиги, бошқалар устидан ҳукмронликка айланади? Бунга жавобни биз “асабийя”нинг антитезаси, яъни “қарама-қарши” тушунчаси “мулк”ни ўрганиб чиқиб топамиз.

Ибн Халдун мулк тушунчасини икки хил маънода “ҳокимият-мулк” ва “ер-мулк” маъноларида ишлатади. Ибн Халдун таассубга таъриф бериб, шундай дейди:

“Одамлар ўртасидаги қон-қариндошлик алоқалари, баъзи ҳолларни истисно қилганда, бу табиий ҳодиса, бундан кишининг қариндошлари ва яқин кишилари ҳаёти, мол-мулки, ор-номусига тажовуз ва хавф таҳдид солганда, ғамхўрлик қилиши келиб чиқади”⁹.

Маълумки, қон-қариндошлик ва уруғ қабилачилик муносабатлари баъзан шунчалик яқин бўладики, биргина шунинг ўзи бирлашиб кетишга сабаб булади, баъзан эса муносабатлар узоқ бўлсада, аммо қабилачилик манфаатларининг мос келиши бутун бир халқнинг якдил бўлиб бирлашишига сабаб бўлади. Дўстлик муносабатлари ҳам шундай. Ибн Халдун мустаҳкам қон-қариндошлик алоқалари намунасини бадавий арабларда ва бошқа кўчманчиларда кўриши мумкин. Чунки уларнинг ҳаёт тарзи уруғ ва қабилалар аро никоҳлар натижасида наслларнинг аралашиб кетиши, қариндошлик ипларининг узилишига монъелик қилади деб ишонади¹⁰.

Конфуций оиладаги ахлоқий қоидаларни давлат даражасига олиб чиқди ва “Бутун дунё – ягона давлат” ғоясини илгари сурди. Бу ерда “Бутун дунё” сифатида Хитой назарда тутилмоқда. Мамлакатдаги уйғунликнинг кафолати ҳар бир инсоннинг жамиятда ўз ўрнига эга эканлиги билан белгиланди. Конфуций бу ҳолатни, яъни инсонлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг асосий тамойилларини “да лунь”, деб номлади. Бу муносабатларнинг асоси сифатида инсонпарварлик белгиланди. Конфуций ахлоқшуносликнинг олтин қоидаси бўлган “Ўзингга тираво кўрмаган нарсани, бировга ҳам равво кўрма” қоидасини илгари сурди.

⁸ Игнатенко А. А. Ибн Халдун о природе государства// Народы Азии и Африки, 1984 г. №1., с. 96

⁹ Ибн Халдун. Ал-Муқаддима. Ал-Қоҳира: Дор ал-китаб Ал-Мисрий ва ал-Лубнаний, 1999 м., 50-бет

¹⁰ Хотамий Сайид Муҳаммад. Ислом тафаккур тарихи. Т.: “Минҳож”, 2003 й., 251-бет

Ҳар бир ўзини ҳурмат қилган инсон маросим ва удумларга риоя қилиши керак. Олийжаноб киши ғояси юқори маданиятга эга инсонни назарда тутди. Олийжаноб киши ҳақида қуйидагича фикр юритилади: “Олийжаноб киши таом, озиқ-овқат ҳақида ўйламайди, у фақат Йўл, “Дао” ҳақида ўйлайди. Инсон очарчиликдан кўрққани учун зироаткорлик билан шуғулланади, амалга эришиш, яхши ҳақ олиш учун билим олади. Олийжаноб киши эса кашшоқликдан қайғурмайди, у Дао ҳақида қайғуради”.

Инсонда маданиятлиликнинг яна бир мезони бор, бу мезонни, ўлчовни билиш билан изоҳланади. Ҳайвон ўлжани, озуқани кўрар экан, уни хоҳлаганча ейишга интилади. Йиртқич ўлжасини ўзининг силласи қуриб йиқилишига қадар таъқиб қилишга ҳаракат қилади. Инсон эса улардан фарқли равишда ўзининг ўлчовини, мезонини билиши зарур. Буни Конфуций “Олтин ўрталиқ”, деб номлаган.

Конфуцийнинг таъкидлашича, “олтин ўрталиқ” эзгулик тамойили бўлиб, халқ уни аллақачон эсдан чиқарган. Мутафаккир ўзи ҳақида ҳам танқидий фикр билдириб ўтган.

Конфуций ўзини олийжаноб киши, деб билмаган. Мутафаккир қуйидаги фикрларни билдириб ўтади: “Олийжаноб киши олдида танлаши керак бўлган уч йўл мавжуд. Мен уларнинг ҳеч биридан охиригача ўта олмадим. Бу уч йўлда уч хил хусусият бор, инсонпарварлик инсонни ҳавотирдан халос қилади, билим эса шубҳадан ҳоли қилади, ботирлик эса инсонни кўрқувдан халос қилади”.

Демак, Конфуций фикрича, инсон олдида зоҳид бўлиш(инсонпарварлик), амалдор бўлиш(билим) ва ҳарбий саркарда бўлиш(ботирлик) йўллари танлаш қўйилган экан. Лекин Конфуций, дарҳақиқат, юқоридаги ҳеч бир йўлни танламади, у устоз, ўқитувчи бўлди.

Конфуцийнинг фикрлари ўз шогирдлари билан қилган суҳбатлари тарзида сақланиб қолган. Унинг суҳбатлари мазмуни ўз ифодасини топган “Суҳбатлар ва ҳукмлар” (Лунь юй) китоби энг ишончли манбадир; Конфуций ўзини қадимги аждодлар донишмандлигининг сақловчиси ва шарҳловчиси сифатида танитган. У ўз замондошларини Қадимги Хитойнинг афсонавий ҳукмдорлари бўлган Яо, Шунь ва Юйлардан ўртак олишга чақирган. Уларнинг хайрли ишлари ҳақидаги ҳикоялар авлодлардан авлодларга ўтиб келган эди.

Ижтимоий бурчга содиқлик ва холислик билан ном чиқарган ҳукмдор Яо халқни маърифатли қилган, барчага меҳр билан қараб, фуқаролик ва қонунчиликни жорий этган. Унинг ҳукмронлиги даврида уйларнинг эшиги қулфланмаган, йўқолган нарсалар эса, эгаларига қайтарилган.

ХУЛОСА

Ибн Халдун “Муқаддима”сида мулкнинг шаклланишини ёки қабила аъзолари ўртасидаги мулкӣ ва тенгсизлик муносабатларини очиб берди. Ибн Халдун тамаддун ва “ҳокимият-мулк” ўртасидаги алоқага аҳамият берди. Агар ибтидоийлик ва тамаддунни диахрон, яъни бирин-кетин келадиган босқич, ёки

синхрон, яъни бир вақтда мавжуд сифатида қараса, тамаддунга ўтиш омили мулкнинг шаклланишидир. Шундай қилиб, асабийя аҳир оқибат мулк шаклланишига олиб келади, шунингдек қабила ёки уруғда ҳукмронлик ва тобелик муносабатларини вужудга келтиради¹¹. Ибн Халдун мулкнинг нафақат ортиқча маҳсулотнинг вужудга келишининг натижаси, балки одамларнинг ҳокимият, бойликка бўлган табиий интилиши натижаси ҳам деб билади.

У ҳолда, тарихни мулкни бир субъектдан иккинчи субъектга ўтиш жараёни ёки қайта тақсимоти дейиш мумкин¹². Бу тақсимот ибтидоийликдан тамаддунга ўтиш чоғида, масалан, кўчманчилар томонидан “маданий” инсонларга тегишли мулкнинг эгалланишида рўй беради. Лекин тамаддун ортиқча маҳсулотнинг ишлаб чиқарилиши натижасида яшашда ва ривожланишда давом этади. Шунинг учун мулк янги таассуб вакиллари ўртасида тақсимлансада, тамаддун сингари фақат ўсиш ҳолатида бўлади.

Конфуцийнинг ахлоқий-сиёсий таълимоти қандайдир назарий билиш асосига таянмайди. Билим (чжи) ва унинг келиб чиқиш масаласини Конфуций қадимги китобларни ўрганиш ва қадимги аждодлар тажрибасидан иқтибос қилишда, деб билди. Унингча, билимнинг асосий манбаси ўқишдир ва унинг манбаси эса, қадимги ривоятлар ва солномалардир. Шунинг учун конфуцийчиликка жамият тараққиётидаги илгариги ва янги тажрибага танқидий муносабатда бўлиб, улардан хулосалар чиқариш ёт эди. Табиатшунослик фанларига умуман эътибор берилмаган эди. Ҳар қандай янги ҳодиса эскига тажриба нуқтаи назаридан баҳоланар ва ўтмишга бориб тақалар эди. Масаланинг бундай қўйилиши Хитой ўтмишини идеаллаштиришга олиб келди. Конфуцийчилик таълимоти муҳофазақорона фикрлар таянчига айланди. Эрамиздан олдинги 200- йил билан эрамизнинг 220 йилигача бўлган даврда конфуцийчилик дин сифатида ҳам шаклланди. Ўзининг мазмунига кўра конфуцийчилик диний маросими Қадимги Хитойда ташкил топган оилавий-уруғчилик урф-одатларини қонунийлаштириб, қадимги қонун ва кўрсатмаларга қатъиян риоя этиш талаби билан чиқди. Улардан энг муҳими аждодларга сиғиниш эди. Конфуцийчиликнинг диний эътиқодига кўра, аждодлар руҳини ҳурматлаш ва ўғиллик эҳтироми («сяо») инсоннинг бош мажбуриятидир.

Анъанавий конфуцийчиликнинг асосий тушунчалари қуйидагилар: «Ли» - урф-одат ва маросимларга риоя этиш, удум; «Ци» - ахлоқий меъёрларни амалга ошириш; «Инь» - ижобий ибтидо, «Ян» - салбий ибтидо, «Дао» - осмон, коинот йўли бўлиб, муайян тартиб ва қонунга биноан мавжуд, унинг ифодаси эса инсоннинг хулқ-атвори бўлиши лозим, «Чжен» - инсонпарварлик, «И» - бурч, «Син» - самимийлик ва баъзи бошқалар.

¹¹ Игнатенко А. А. Ибн Халдун о природе государства// Народы Азии и Африки, 1984 г. №1., с. 96

¹² www.trincoll.edu/depts/phil/philo/phils/muslim/khaldun.html

Конфуцийнинг ахлоқий қарашлари бутун Хитойнинг ривожланишига ва тараққиётига ижобий таъсир қилди. Конфуций ғоялари Хитойда ягона маданият ва миллат шаклланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Конфуцийнинг ахлоқий таълимоти нафақат Хитой, балки Корея, Япония, Вьетнам каби мамлакатларнинг ижтмоий-сиёсий ва иқтисодий тараққиётига асрлар мобайнида кучли таъсир ўтказиб келди.

Абдурахмон ибн Халдун ижтимоий қарашларида қон-қардошлик тамойилларини жамият ва давлат ривожланишинининг асоси сифатида мулоҳаза юритса, Ли Юлгок конфуцийчилик асосидаги ахлоқий тамойилларни жамият ва давлат тараққиётининг асоси сифатида мулоҳаза юритади.

Ибн Халдуннинг жамият ҳақидаги қарашларининг объектив хусусияти бизнинг давримизга келиб, унинг қийматини ошириб юборди. Мутафаккирнинг жамиятнинг вужудга келиши, тараққиёти, тузилмалар тўғрисидаги фикрлари, иқтисодий асослари, географик омилларга оид қарашлар, унинг рал ҳаётдаги кузатувлари натижаси десак хато бўлмайди.

Унинг қарашлари турли оқимлар томонидан турлича талқин қилинган. Ибн Халдунни хатто жамият ривожининг циклик характери, сабаб-оқибат муносабатлари, ортиқча махсулот ишлаб чиқаришнинг жамият тараққиётидаги аҳамиятига доир фикрлари сабаб, “Араб Маркси”, “Марксгача бўлган марксист”, “Араб Монтеस्कьеси” деб аташди. Лекин Ибн Халдуннинг жамият ҳақидаги қарашларида циклик ривожланиш назариясининг Европадан аввал, XIV асардан илгари сурилганлиги диққатга сазовордир.

REFERENCES

1. Sulaymonov, J. (2021) ABDURAHMON IBN XALDUNNING TAMADDUN TARAQQIYOTI HAQIDAGI QARASHLARIDA JAMIYAT TAHLILI//*Academic Research in Educational Sciences*, Vol. 2 Special Issue 1, 2021. 451-455 R.
2. Sulaymonov, J. B. (2021). IBN XALDUNNING „MUQADDIMA “ASARIDA JAMIYAT TARAQQIYOTIGA TA’SIR QILUVCHI OMILLAR TALQINI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(4), 732-737.
3. Sulaymonov, J. Karimov, N. Contribution of Abu Isa Tirmidhi to the Science of Hadith //International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering (IJITEE) ISSN: 2278-3075, Volume-9 Issue-1, November, 2019. P. 593-599.
4. Sulaymonov, J. B. (2021). ABU ZAYD ABDURAHMON IBN XALDUNNING „MUQADDIMA” ASARIDA DAVLAT TUSHUNCHASIGA YONDASHUVLAR TALQINI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(6), 9-14.

5. Sulaymonov, J.B. Ibn Xaldun ijtimoiy-falsafiy qarashlarida axloqiy masalalar//Falsafa va huquq jurnali. 2019 yil 1-soni. 42-45 betlar.
6. Sulaymonov, J.B. Ibn Haldun qarashlarida geografik determinizm ildizlari //Sharqshunoslik jurnali. 2018 yil 4-soni. 124-128 betlar.
7. Сулаймонов, Ж. Б. (2020). Взгляды Абдуррахмана ибн Халдуна о развитии общества и цивилизации. *Международный научно-практический журнал "Экономика и социум"*, 12, 79.
8. Ergasheva, F., & Sulaymonov, J. (2022). MUHAMMAD RIZO OGANIY IJODIDA AXLOQIY MASALALAR TAHLILI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(2), 742-747.
9. Quvvatov, J. U. O. G. L., & Sulaymonov, J. B. (2022). YUNUS EMRE IJODIDA VAHDAT UL-VUJUD VA TAVHID MASALASI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(2), 964-968.
10. Ergasheva, F., & Sulaymonov, J. (2022). MUHAMMAD RIZO OGANIY IJODIDA AXLOQIY MASALALAR TAHLILI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(2), 742-747.
11. Сулаймонов, Ж. Б. (2022). АБДУРАХМОН ИБН ХАЛДУН ИЖТИМОЙ ҚАРАШЛАРИ ВА ЛИ ЮЛГОК ИЖТИМОЙ ҚАРАШЛАРИНИНГ ҚИЁСИЙ ЖИХАТЛАРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(6), 1477-1483.